

Zoals gezegd, is deze geschiedschrijving een vervolg op het werk van De Vries. Toch zijn beide publikaties zeer verschillend. De Vries beschreef de geschiedenis van de accountancy tegen de achtergrond van de economische ontwikkeling van Nederland, terwijl De Hen, Berendsen en Schoonderbeek kozen vooreen 'interne geschiedschrijving van de accountancy'. De laatstgenoemde aanpak heeft geleid tot soms uitvoerige beschrijvingen van discussies en regelingen. Een dergelijke werkwijze heeft evenwel als nadeel dat zij voor buitenstaanders niet altijd even boeiend is. Dit bezwaar had mijns inziens ten dele ondervangen kunnen worden door de toevoeging van een samenvattend hoofdstuk. Dit neemt overigens niet weg dat deze degelijke studie, voorzien van enkele zwart-wit foto's en opmerkelijk weinig tabellen en grafieken, veel wetenswaardigheden bevat. Met name voor historici die regelmatig in aanraking komen met financiële (bedrijfs)gegevens bieden de *Hoofdstukken* waardevolle achtergrondinformatie.

J. Mooij

H. J. C. Termeer, *'Het geweten der natie'. De voormalige illegaliteit in het bevrijde zuiden, september 1944-mei 1945* (Dissertatie Nijmegen 1994; Assen: Van Gorcum, 1994, xlv + 745 blz., f75,-, ISBN 90 232 2907 X).

Deze Nijmeegse dissertatie is misschien het sluitstuk en in ieder geval een bekroning van het door Manning in de jaren zeventig gestarte project ter bestudering van bevrijd Zuid-Nederland, 1944-1945. Termeer verdient bewondering voor de minutieuze reconstructie van de dadendrang en de drijfveren van talrijke oud-illegale groepen en hun leiders in de overgangstijd tussen de bevrijding van het zuiden en de Duitse capitulatie. De lijst van geraadpleegde archieven, boeken en kranten getuigt van de indrukwekkende hoeveelheden tijd en speurzinn die werden geïnvesteerd. De auteur toetst zijn bevindingen consequent aan bestaande inzichten en maakt zijn betoog met behulp van een uitvoerig notenapparaat controleerbaar en doorzichtig en levert zodoende klassiek vakwerk.

Termeer stelt de vraag welke rol de verzetsorganisaties hebben gespeeld bij de transformatie van de bezette naar de bevrijde samenleving. Hij zoekt het antwoord in hoofdzaak op het politieke vlak. De opzet van het boek is ten dele thematisch, ten dele chronologisch en dit leidt soms tot overlapping en complicaties. Eerst wordt de institutionele sfeer (organisaties en kranten van oud-illegalen, de Binnenlandse Strijdkrachten, het Militair Gezag) behandeld, vervolgens komt de rol van al deze categorieën in het politieke proces aan de orde. Door de uitermate gedetailleerde behandeling van de opbouw van de organisaties verloor ik soms uit het oog, welke ordening de auteur in zijn weergave wilde aanbrenge.

Het boek bevat niettemin vele boeiende passages, die tonen hoe in het zicht van de bevrijding vanuit de overigens zeer diverse verzetsbeweging een 'tegenmacht' werd gevormd. We leren talrijke mensen bij naam kennen, lezen over de netwerken waartoe ze behoorden en over hun maatschappelijke achtergronden. Ze stonden klaar om te helpen de vijand te verjagen en daarna het heft in handen te nemen. Termeer toont hoe in de verzetsorganisaties het idee leefde dat de 'illegalen' (in tegenstelling tot de 'legalen', in het bijzonder de in diskrediet geraakte ambtenaren en bestuurders) door hun verzet gelegitimeerd waren om in bevrijd Nederland de toon aan te geven. Formeel waren ze natuurlijk geen 'tegenmacht' toen het moment van de bevrijding was aangebroken, maar de parlementaire enquête naar het Londense

regeringsbeleid heeft al vlak na de oorlog uit de doeken gedaan hoe in het bevrijde zuiden een strijd om de macht heeft gevoed.

Belangrijk is Termeers constatering dat oud-strijdersorganisaties veelal werden opgericht als uitvloeisel van lokale gezagscrises. De eerste spontane bundelingen kwamen voort uit ergernis over burgemeesters of andere bestuurders, die meegaandheid met de bezetter werd verweten. De juiste mensen op de juiste posten in het bevrijde Nederland, dat was wat de oud-verzetslieden in de eerste plaats wilden bereiken. Politieke en bestuurlijke zeggenschap behoorden toe te vallen aan wat heette 'het geweten der natie' — dit in tegenstelling tot een veronderstelde zedelijke onverschilligheid bij de protagonisten van het oude bestel. De aanspraken op representatie van de politieke legaliteit raken de kern van dit boek. Alles draait om de aspiraties van het voormalig verzet om na de bevrijding de vurig beleden vernieuwingswil gestalte te geven. Resteert natuurlijk de ook door Termeer gestelde vraag wat er van dit schone streven terecht is gekomen.

Onmiddellijk na de Duitse terugtocht kon het Militair Gezag weinig greep krijgen op de gang van zaken in bevrijd gebied. De oud-illegalen bundelden zich in de 'Bond Nederland', later in de 'Gemeenschap van oud-illegale werkers Nederland' (GOIWN). Deze organisaties hoopten de voor de hand liggende partner van het wettig gezag te zijn. Toch raakten ze spoedig in conflict met de militaire bestuurders, en stelden hen, onder meer door een massale arrestatie van echte en vermeende collaborateurs, voor voldongen feiten. De militaire bestuurders constateerden daarop dat ze voor het slagen van hun missie niet veel anders konden doen dan oud-illegalen inschakelen. De confrontatie verhevigde, toen de eerste ministers eind november 1944 naar het bevrijde zuiden kwamen; dezen raakten verwickeld in een reeks van conflicten met het Militair Gezag en de voormalige illegaliteit. Uiteindelijk brachten, zo schrijft Termeer nogal stellig, 'de GOIWN, het MG, de leiding van de BS en de koningin het kabinet in de gecoördineerde actie ten val' (681).

Een tweede belangrijke conclusie van Termeer is, dat met het aantreden van Gerbrandy's laatste oorlogskabinet, in februari 1945, tegelijk de fase van normalisatie begon. Als de GOIWN (als eerste genoemd in bovenstaande opsomming) inderdaad een sleutelrol heeft gespeeld in de partiële machtswisseling, die vertegenwoordigers van het bevrijde zuiden aan de regeringsmacht hielp, dan zou dit succes tegelijkertijd de teloorgang van haar invloed markeren. Deze paradoxale situatie stelt de vraag aan de orde, in hoeverre de GOIWN werkelijk een 'sleutelrol' (679) heeft gespeeld. Ik ben geneigd te denken dat zij vooral de munitie heeft geleverd voor de oude en nieuwe politici en bestuurders, die kritiek op zittende bewindslieden hadden en daarvoor een alternatief wilden bieden.

Inmiddels trad in het zuiden namelijk een vernieuwingsgezinde richting, in het boek aangeduid als de 'Volksbewegingsgroep' naar voren: Beel, De Quay, Tromp en anderen. Zij beschikten over de opleiding en bestuurlijke ervaring, die onder de gebundelde oud-illegalen ontbraken, aldus Termeer. Deze groep deelde de regionale binding en de vernieuwingsdrang van de oud-illegalen en kon daarom op steun rekenen. Eenmaal aan het bewind was echter hun eerste zorg het normaliseren van de maatschappelijke en bestuurlijke verhoudingen, dan kwam het verwezenlijken van beperkte modernisering en pas in de derde plaats het rekening houden met de wensen van de illegaliteit. Het lijkt er dus op dat de 'sleutelrol' als kwalificatie voor het optreden van de oud-illegalen in de breedte mag worden gerelativeerd. Dit blijkt ook uit de spoedig in deze kringen alom verwoorde teleurstelling.

De GOIWN wilde vernieuwing, maar de aandacht ging meer uit naar mensen dan naar structuren. Het ging vooral om een vernieuwing van het 'politieke personeel': idealistische,

beproefde, opofferingsgezinde mensen — verzetslui dus — moesten in staat worden gesteld de oude tegenstellingen te overbruggen. Oud-illegalen zijn wel in het overheidapparaat opgenomen, maar minder dan hen lief was. Hierin heeft het streven naar normalisatie een rol gespeeld; er werd geselecteerd met behulp van formele criteria als opleiding en ervaring. Illegale bevoegdheid was vaak onvoldoende tegenwicht. Degenen, die wel werden opgenomen, werden om hun persoonlijke capaciteiten en achtergronden gevraagd en niet per se als representanten van de beweging. In dit opzicht heeft het voormalig verzet vooral de betekenis van kweekvijver voor bestuurlijk talent gehad.

Termeer heeft de vraag gesteld of in het bevrijde zuiden vooruit werd gelopen op een dikwijls veronderstelde restauratie van de vooroorlogse verhoudingen in het naoorlogse Nederland. Het is om twee redenen moeilijk binnen het bestek van dit boek een antwoord te geven. Ten eerste zijn 'het noorden' en de periode na mei 1945 geen deel van deze studie en is vergelijking niet echt aan de orde. Ten tweede was de situatie in het bevrijde zuiden door een gezagsvacuüm van enkele maanden uitzonderlijk. Toen het MG en de nieuwe regering-Gerbrandy effectief konden optreden, was het gauw gedaan met de politieke betekenis van de oud-illegale beweging. Nu weten we dat boven de grote rivieren het proces van normalisatie nog sneller gestalte heeft gekregen. De nieuwe regering, onder leiding van Schermerhorn en Drees, koos als een van zijn prioriteiten het 'demobiliseren' van de illegaliteit. Hier is eerder sprake van een parallel dan van een causaal verband. Ook Beel, die bij Termeer veelvuldig naar voren komt, heeft daaraan een belangrijke bijdrage geleverd. Maar of men dit tenslotte mag karakteriseren als restauratie van de vooroorlogse verhoudingen? Vanuit het verzet zijn in ieder geval talrijke getalenteerden geabsorbeerd in de instituties die Nederland na de bevrijding weer op poten hebben gezet. Termeer besluit zijn studie terecht met deze constatering, die hopelijk tot verdere studie van bevrijd Nederland zal inspireren.

Peter Romijn

H. Maier, D. van Minde, H. Poeze, ed., *Wisseling van de wacht. Indonesiërs over de Japanse bezetting 1942-1945* (Leiden: KITLV uitgeverij, 1995, 177 blz., f17,50, ISBN 90 6718 087 4).

Het is een gelukkige keuze van de samenstellers van deze bundel geweest om in het herdenkingsjaar 1995 aandacht te besteden aan de ervaringen van Indonesiërs tijdens de Japanse bezetting. Er is in de loop van 1995 een stroom ego-documenten en memoires verschenen waarin Nederlanders verslag doen van hun ervaringen in de Japanse interneringskampen, maar tot nu toe is in Nederland nauwelijks aandacht besteed aan de lotgevallen van de Indonesiërs tijdens de Japanse bezettingsperiode.

Terecht merken de samenstellers van de bundel op dat de Japanse periode in Indonesië zelf ook nauwelijks leeft. Alle aandacht gaat uit naar de revolutietijd. Maar dat is niet alleen de reden dat men liever zwijgt over de Japanse bezettingsperiode. De meeste Indonesische intellectuelen en politici voelen zich toch enigszins ongemakkelijk over het feit dat ze zo actief hebben meegewerkt aan het totalitaire Japanse militaire regime. Voor hen is het een tijd die maar beter vergeten kan worden. Het is echter de vraag of het merendeel van de Indonesische intellectuele elite zich actief heeft ingezet voor de Japanse oorlogsdoeleinden

en de door Japan gepropageerde Groot-Oostaziatische welvaartssfeer. Voor Sukarno geldt dat zeker. Zijn steun bij de werving van romusha's is hem nog lang nagedragen door zijn landgenoten. De schaamte over de ervaringen met de Japanners, die de samenstellers constateren, kan echter niet eenzijdig teruggevoerd worden op het samenwerken met de bezetter. De grote ontgoocheling van de intellectuele en nationalistische elite, die de Japanners binnenhaalden als bevrijders van hun land, maar er binnen de kortst mogelijke keren achter kwamen dat ze opnieuw de status van kolonie kregen, is hier mede debet aan.

De bundel bevat zowel literaire verhalen die de oorlogsperiode als thema hebben als herinneringen van Indonesiërs die in verzet kwamen tegen de Japanse bezetter. Hoogtepunten van de literaire bijdragen zijn het verhaal 'Heiho' van Idrus en het kort verhaal 'De Japanner' van Ajip Rosidi. Deze verhalen geven een beeld van het dagelijks leven van gewone mensen en de moeizame verhouding tussen hen en hun Japanse bezetters. De verzetsherinneringen van de Javaan Soeryana en de Ambonees Matta Mezach Matjane geven geen coherent beeld van de wijze waarop het verzet waarbij zij betrokken waren, was georganiseerd. De waarde van deze bijdragen ligt in het indringende en afschuwelijke beeld dat geschetst wordt van de Japanse militaire politie, de Kenpeitai, en hun vervolgings- en verhoormethoden. Duidelijk wordt dat vele Indonesiërs hun verzet tegen de Japanse militaire overheersing met de dood hebben moeten betalen.

Onduidelijk blijft welke criteria ten grondslag liggen aan de selectie van de teksten. Was er wel sprake van een keuze of was het aantal teksten zo beperkt dat er nauwelijks sprake was van een selectie. Dat neemt niet weg dat de teksten opgenomen in de bundel een goed beeld geven van de ervaringen van Indonesiërs tijdens de Japanse bezettingsperiode. Een verantwoording van de herkomst van de teksten is achterin de bundel opgenomen, zodat wie wil, de meer uitgebreide versie van sommige bijdragen kan raadplegen.

Elly Touwen-Bouwsma

K. Groen, *Als slachtoffers daders worden. De zaak van de joodse verraadster Ans van Dijk* (Baarn: Ambo, 1994, 292 blz., f39,90, ISBN 90 263 1328 4).

Op 14 januari 1948 werd in het fort Bijlmer buiten Amsterdam een 42-jarige vrouw wegens het opsporen en verraden van ondergedoken joden geëxecuteerd. Dit gebeurde in het kader van de naoorlogse rechtspleging en van de 39 gefusilleerden was Ans van Dijk de enige vrouw. Bovendien was zij joods en lesbienne. Een gegeven waar een romancier jaloers op zou kunnen zijn. De feiten zijn als volgt: Tussen juli 1942 en de lente van 1943 heeft het grootste deel van de joden zich 'gemeld of is door middel van razzia's via Westerbork naar het oosten afgevoerd om daar vermoord te worden. Nu moesten de Duitsers nog de ondergedoken joden te pakken krijgen en dit werd bijna een hoofdtaak van een handjevol Duitse en Nederlandse agenten, bijgestaan door 'lokale' verraders. Het instituut V-Mann was natuurlijk niet typisch Duits, maar zou in Nederland een sinistere klank krijgen; Anton van der Waals is wel een van de beruchtste namen op dit gebied. In Amsterdam was het bureau joodsche zaken actief bij het opsporen van joden en dit bureau probeerde opgepakte joden in te zetten om anderen te verraden. Vanzelfsprekend ging dit gepaard met bedreigingen en mishandelingen en dat eerste werd ook toegepast op de eind 1943 opgepakte Ans van Dijk. Ze droeg niet de verplichte jodenster, ze verbleef bij een niet-jood en had een vals